

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/61882>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-06 and may be subject to change.

KANTTEKENINGEN BIJ HET FRANS VAN PIETER HEMONY

door Margot van Mulken

En bon valons

Pour ma santé, elle est toudi comme toutdit en bon valons' ['Wat mijn gezondheid betreft, die is, om het maar eens in goed waals te zeggen: kaduuk']. In een van zijn laatste brieven maakt Hemony, in weerwil van zijn belabberde toestand, een grapje: hij begaat bewust een stijlbreuk door het dialectaal gekleurde en ietwat volkse 'toudi(e)' te gebruiken. Het is een opmerkelijk grapje: hiermee geeft hij namelijk aan dat hij zich bewust is van de verschillende registers die het Frans kent (hetgeen duidt op de status van 'gevoerd spreker') en hij laat zien dat hij zich zo losjes van een vreemde taal kan bedienen dat hij er zelfs in kan schertsen. Maar was het werkelijk 'bon valons'?

Waar heeft Hemony het Frans dat hij in zijn brieven bezigt, opgestoken? Verschillende mogelijkheden werpen zich op. Heeft hij het in Levécourt, zijn geboortedorp in Lotharingen, geleerd? Tot zijn vijftiende is hij opgegroeid in dit dorp in de Haute Marne, dat tegenwoordig tot de regio Champagne Ardennes behoort. In de 17e eeuw werd daar Frans, of in elk geval een Frans dialect gesproken (het standaard Frans is een 'uitvinding' van de Franse Revolutie). Het onderwijs dat hij aldaar genoten heeft, is waarschijnlijk van een redelijke kwaliteit geweest, maar al vroeg is hij ingezet in het familiebedrijf van zijn ouders.²⁰ Wellicht valt het hem daarom zo makkelijk het Frans te bezigen, omdat hij het in zijn vroegste jeugd gehoord en gesproken heeft?

Het is ook mogelijk dat hij het Frans geleerd heeft tijdens zijn jaren als rondtrekkend gieten. Handelaren en handwerklieden bedienden zich in het contact met anderstaligen niet zelden van het Frans als lingua franca. Het bijhouden van zijn Frans was wellicht een economische noodzaak. Het was, zoals Riemers schrijft 'une nécécisté générale' om je in het Frans te kunnen uitdrukken. Frans was de enige moderne taal, die algemeen verbreid was. Niet alleen edelen, diplomaten en clerici, ook burgers, en met name de kooplieden hadden belang bij het goed kunnen converseren in het Frans.²¹

Frans zal Hemony ook vaak gesproken hebben in zijn Gentse periode. Reeds in de vroege Middeleeuwen waren de van oorsprong Vlaamse steden in praktijk tweetalig. Hier zal de omgangstaal soms Frans soms Vlaams zijn geweest.

Het is ook mogelijk dat hij het Frans heeft weten 'bij te houden' in zijn Amsterdamse periode. Immers, in de lage landen, en vooral te Amsterdam, hadden zich inmiddels talloze Frans- en vooral Waalstaligen gevestigd, die niet in de laatste plaats voor de Nederlanden als toevluchtsoord gekozen hadden vanwege het feit dat hun moedertaal, het Frans, zonder probleem voertaal kon zijn.²² Het Frans was onmisbaar en wijd verbreid, reeds voor de komst van de Hugenoten, in de Nederlanden. Het onderwijs in het Frans werd vaak verzorgd door tweetalige Belgen, zogeheten 'walsche schoolmeesters', op de Fransche scholen.

Wel moet gezegd worden dat het onderwijs in het Frans vooral gericht was op de dagelijkse praktijk, niet zozeer op de abstracte bestudering van taalkundige eigenaardigheden - dat zou pas aan het eind van de 19e eeuw opgeld doen - alleen het Frans dat nodig was voor de praktijk van alle dag, dat wat we tegenwoordig het 'communicatieve Frans' zouden noemen, werd onderwezen. Lesboekjes bestonden vaak uit dialogen, modelgesprekken, en vooral modelbrieven in de epistolaire stijl. Wellicht dat Hemony van zo'n boekje gebruik heeft gemaakt bij de beleefdheidsformules aan het begin en eind van zijn brieven.

²⁰ André Lehr, *De klokkengieters François en Pieter Hemony* (Asten, 1959), p. 15.

²¹ K.-J., Riemers, *Esquisse historique de l'enseignement du français en hollande du xvie au xixe siècle* (Leiden, 1919), p. 143.

²² K.-J., Riemers, *Esquisse historique de l'enseignement du français en hollande du xvie au xixe siècle* (Leiden, 1919), p. 144.

Kortom: Pieter Hemony is in zijn lange carrière waarschijnlijk nooit in de gelegenheid geweest om zijn moerstaal, zijn geboortefrans te verliezen. Het was de taal die hij, naast het Nederlands vloeiend sprak.

Dat brengt ons meteen op de kwaliteit van zijn Frans. Al sprak hij de taal vloeiend, het schrijven ging hem beduidend slechter af.

Zo Hemony taalonderwijs genoten heeft, dan bestond dat in zijn tijd niet uit het aanleren van regels, wetmatigheden of structuurkenmerken. Het onderwijs zou men puur inductief van aard kunnen noemen: men leerde de woorden, de teksten, de 'voorbeelden' en gebruiken in de andere taal, en daaruit leidde men eventueel de regelmatigheden af: niet eerst de abstracte regel, geïllustreerd door voorbeelden, maar andersom.²³

De spelling van het Frans stond nog niet zo vast als nu, en we rekenen Hemony ook zeker niet af op elke spelfout, maar het blijkt ook dat hij volstrekt ongevoelig is geweest voor het herkennen van enige systematische wetmatigheden in de taal. Vaak volgt er op een bijzin geen hoofdzin, of is er sprake van incongruentie tussen deelwoord en persoonsvorm – eigenaardigheden die kenmerkend zijn voor gesproken taal. Het taalgebruik van Hemony lijkt een beetje op 'stream of consciousness': hij formuleert zoals hij denkt.

Fonetisch Frans

Hij schrijft een soort van fonetisch Frans – onbekommerd zoekt hij originele oplossingen voor het dilemma waarvoor velen die het Frans bezigen en bezigden gesteld zijn: de spreektaal en de schrijftaal liggen ver uit elkaar. Wat je leest, hoor je niet en andersom. Men zou dus verwachten dat het geschreven Frans van Pieter Hemony, beroemd om zijn gehoor en juist omdat hij zich niets van de toenmalige schrijfgeregels lijkt aan te trekken, ons iets leert over het gesproken Frans van die dagen. Maar dat valt ietwat tegen.

Hemony kent niet het morfologische principe volgens welke de verschillende personen een gelijkvormige werkwoordsuitgang kennen. Zo komt het dat hij schrijft:

j'avoit, j'avoit [> 'j'avois']; *j'aloit* [> 'j'alloys']; *j'aures, j'aurez* [> 'j'aurai']; *je sayt* [> 'je sais']

waarbij hij zich totaal niets gelegen laat liggen aan de vaste uitgangsvormen van de 1e persoon enkelvoud, maar deze uitgangen waren dan ook al in het 17e eeuws volstrekt onhoorbaar, ze werden enkel geschreven. Hetzelfde geldt voor de uitgangen van de andere persoonsvormen:

Si'l seras bien adressez [> 's'il sera']; *Les mussiciens désire d'avoir beaucoup de petites cloches* [> 'désirent avoir']; *Nous ne font plus de cloches* [> 'nous ne faisons']; *Vous veyré commbien* [> 'vous verrez combien']

Nergens gebruikt Hemony de uitgang 'ent' voor de 3e persoon meervoud. Hoewel zijn gebruik van pronomina overwegend uitstekend is, is hij onbekend met de schrijfwijze 'ils', voor de derde persoon meervoud.

Soms, als de overgang naar het nieuwe woord hoorbaar zou kunnen zijn (= liaison), kiest Hemony voor de goede uitgang:

*mes recommandations à tous
les mains à vostre Révérence
les amateurs aurant
que peut estre le vostre*

Dat hij schrijft wat hij hoort blijkt ook overduidelijk uit noteringen als:

²³ G. Baardman, *Geschiedenis van het onderwijs in vreemde talen tot het einde van de 19e eeuw*. In: *Levende Talen*, vol.172, 1953, p.525-549, p.539.

à mon grand regret je ne vous envois [> 'regret je']
Vos bonnes prières ont obtenu du ciel l'effect désiré [> 'obtenu']

Als er echter geen liaison wordt gemaakt, en het eind van een woord dus niet hoorbaar is, dan slaat de willekeur toe:

Je ne les peut point prendre [> 'peux']
Et les proportionet selon le patron [> 'proportioner']
Plus que vous n'espéré [> 'n'espérez']
Je layseret sela juque à mon retour [> 'laysserai']

Soms moeten we ons afvragen of hij zich wel helemaal op zijn gehoor verlaat. Zo is het vreemd dat hij schrijft *Je achète*, zonder élisie, of *jusque au terme*. Bovendien schrijft hij *Les mestres peut prendre* waar we op zijn minst iets als 'peuve' verwacht zouden hebben. Als hij bij herhaling *maltoide* [> 'méthode'] schrijft, dan kan het niet anders, of hij heeft dit woord zelf gebrouwen. Waarschijnlijk sprak hij het zelf daadwerkelijk met een 'al'-klank uit. Hij verschrijft zich ook als hij *est étéz fondu* noteert, maar het is mogelijk dat hier de interferentie met het Nederlands hem parten speelt. 'Zijn' wordt in het Frans nu eenmaal met hebben vervoegd, in het Nederlands niet.

Het Frans van Hemony kan ons, juist omdat hij zich zo op zijn gehoor verlaat en zijn gehoor wereldberoemd is, ook iets leren over de uitspraak van het Frans in die dagen. Zo schrijft hij *pouquoy* en *supeflut* in plaats van 'pourquoy' en 'superflut'. De 'r' in deze positie was blijkbaar zo verzacht dat hij inmiddels onhoorbaar geworden was. Hetzelfde geldt voor de 'k-klank' in *pratie* ([> 'pratique']). Bovendien laat Hemony zien dat in de 17e eeuw nog volop *treuver* (voor 'trouver') gezegd werd, en zelfs *peur* voor 'pour'. Ook het feit dat hij veelvuldig *cou-* schrijft, in plaats van 'comm-' zegt iets over de status van de korte *o* in die positie (*coument, coumancer, coumissaire*). [Of schreef hij gewoon een pootje van de 'm' te weinig en moet dit niet gecorrigeerd worden?] Hij schrijft ook een keer *prinse* voor het voltooid deelwoord 'prise', en precies die schrijfwijze was typerend voor het dialect dat in de buurt van Levécourt gesproken werd.²⁴ Hij schrijft ook *judi* in plaats van 'jeudi', hetgeen iets vertelt over de status van zijn [ø], net zoals zijn schrijfwijze *cheu* (< 'chez') iets zegt over de gesloten *e*. Helaas zijn dit maar een paar voorkomens, en is het moeilijk om een nauwgezette beschrijving van het gesproken Frans van Hemony te maken.

Schriftbeeld

Feit is namelijk dat het Frans dat hij schrijft wel degelijk ook door het destijds gebruikelijke schriftbeeld beïnvloed is: zo schrijft hij bijvoorbeeld *saincte, faict, efect* terwijl die 'c' al in de vroege Middeleeuwen gediftongeed is, en omwille van het schriftbeeld en in een behoefte aan etymologiserend schrijven, door de grammariens in de renaissance weer is ingevoegd. Uitgesproken werd die 'c' niet. Hetzelfde geldt voor de 'b' in *fevrier* of voor *fault*, waarin de 'l' ook niet meer gehoord kon worden. De alternantie 'i' en 'y' (in bijvoorbeeld *ausy*) laat zien dat Hemony ongeveer wist hoe de schriftconventies luiden.

Hij was ook bekend met het feit dat men sinds een poos de 'e accent aigu' schreef in plaats van de lettercombinatie 'es'. In zijn brieven komen bijvoorbeeld zowel *étant* als *estant* voor. Hetzelfde geldt voor de 'accent circonflexe', die de 's' voor een 't' vervangt, en die al sinds de Middeleeuwen niet meer werd uitgesproken, maar pas sinds de 17e eeuw systematisch door een accent vervangen werd. Hemony schrijft zowel *mestres, costé, d'estein, d'estre, nostre, pentecoste, prest, tost* als *tôt, être, maître*. De systematische invoering van de cedille is ook een schrijfconventie die uit de 17e eeuw dateert. Hemony maakt daar soms gebruik van, maar niet altijd 'comme il faut'. Zo gebruikt hij bijvoorbeeld zowel *resu, reseu, recue* als *reçue*, voor 'reçu(e)', maar deze verwarring is overigens niet ongebruikelijk in de 17e eeuw.

²⁴ A. Dees, *Atlas des formes linguistiques des textes littéraires de l'ancien français* (Tübingen, 1988), c. 370.

Het schriftbeeld van Hemony is waarschijnlijk ook beïnvloed door wat hij in het Nederlands gewend is te schrijven. De 'dt' is een lettercombinatie die het Frans niet kent, maar het Nederlands natuurlijk wel (vgl. *Hollandt, Gandt/Ghendt, tardt, accordt, quandt*). De 'k' is een typisch Nederlandse letter, en wordt door Hemony per abuis in *catholiek* [> 'catholique'] genoteerd.

Koddig is het schrift van Hemony als hij op basis van wat hij hoort een schrijfbeeld kiest, dat wel zou kunnen overeenstemmen met de klank die hij hoort, maar dat helaas niet doet. Zo schrijft hij *en quas* [> 'en cas'] of *de qu'elle advis il sont* [> 'de quel avis']. Kortom, Hemony sprak inderdaad 'bon valons', hij schreef het echter niet.

Sachez c'il vous plaît, que je ne suis q'un chétif artisan et que, hoors mon métiers, je n'ay aucune capacité. [Gelieve te bedenken dat ik slechts een eenvoudig handwerker ben, die buiten zijn ambacht geen enkel talent bezit]

Deze beleefdheidstournure gebruikt Hemony, nadat hij in de voorgaande zin verzucht heeft dat hij helaas geen Cicero is. Hij laat hiermee zien dat hij in staat is zeer adequaat de 17e eeuwse omgangsvormen te hanteren. Het was zeer gebruikelijk om je te tooien met een overmatige bescheidenheid, om de ander de gelegenheid te geven een compliment te kunnen retourneren. Hemony was inderdaad geen Cicero, maar in deze beleefdheidsfrase doet hij zichzelf ook te kort: hij was meer dan een 'eenvoudig ambachtsman'. Het zou prachtig zijn geweest als we het geschreven Frans van Hemony zouden hebben kunnen gebruiken als indicatie voor het destijds uitgesproken Frans in de 17e eeuw. Iemand die beroemd is om zijn gehoor, diens Frans zou idealiter gebruikt moeten kunnen worden voor een inventarisatie van de gesproken taal. Zulke documenten zijn uiteraard uiterst zeldzaam. Helaas moeten we echter constateren dat Hemony juist te zeer 'gecultiveerd' is, en hij helaas te vaak dat wat hij gelezen heeft een rol laat spelen bij wat hij schrijft, en dat is eigenlijk wel erg jammer.